

Timothy Snyder

Holokaust: eiratud tegelikkus

Kuigi Euroopa käsi käib hästi, vaevab tema kirjanikke ja poliitikuid surmateema. Euroopa tsiviilelanike tapmine 1930. ja 1940. aastatel on tänapäeva mäluvalaste vaidluspuntrate lähtepunkt ning proovikiviks eurooplaste mis tahes võimalikule ühiseetikale. Natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liidu bürokraatiad tegid üksikeludest massisurma, teisendasid üksikinimesed tapakvootideks. Sovietid peitsid massilised mahalaskmised metsade pimedusse ja võltsisid nende piirkondade ametlikke dokumente, kus inimesi surnuks naljutati; sakslased lasid oma tööorjadel tapetud juutide surnukehad üles kaevata ja need suurtel riitadel ära põletada. Ajaloolased peavad neisse varjusesse valgust heitma nii hästi, kui suudavad, ja pärima tapetute kohta aru. Seda me teinud ei ole. Auschwitz, mida üldiselt peetakse massimõrvades avaldunud kurjuse adekvaatseks või isegi lõplikuks sümboliks, on tegelikult alles teadmise algus, viide alles eesootavale arveteklaarimisele minevikuga.

Needsamad põhjused, mille tõttu me Auschwitzist üldse midagi teame, moonutavad meie arusaamist holokaustist: me teame Auschwitzist just nimelt selle tõttu, et seal jäädid ka ellu, ja ellujääjaid oli seal selle tõttu, et Auschwitz oli lisaks surmavabrikule ka töölaager. Ellujääjad olid suures osas Lääne-Euroopa juudid, sest Auschwitz oli koht, kuhu nad tavaliselt saadeti. Pärast Teist maailmasõda oli Lääne-Euroopa juutidel vabadus kirjutada ja avaldada, mida nad tahtsid, Ida-Euroopa juudid aga, kes jäid raudse eesriide taha, seda teha ei saanud. Läänes suutsid holokaustimälestused jõuda (kuigi väga aegamisi) ajalookirjutusse ja avalikku teadvusse.

Selleaoline ellujäänute ajalugu, mille kuulsaimaks näiteks on Primo Levi teosed, tabab massimõrvade tegelikkust üksnes ebaadekvaatselt. Anne Franki päevik puudutab Hollandi ja Saksa assimileerunud juutide kogukondi, kelle tragöödia, olgugi kohutav, oli väga väike osa holokaustist. 1943. ja 1944. aastaks, mil toimus enamik Lääne-Euroopa juutide tapmisi, oli holokaust suurel määral juba lõpule viidud. Kaks kolmandikku sõja jooksul tapetud juutidest olid 1942. aasta lõpuks juba surnud. Peamised ohvrid, Poola ja Nõukogude Liidu juudid, tapeti kuulidega ühishaudade ääres või vingugaasi abil, mida pumbati okupeeritud Poolas Treblinka, Bežeczi ja Sobibori gaasikambritesse.

Auschwitz kui holokausti sümbol ei hõlma neid, kes tegelikult selle ajaloosündmuse keskmes asusid. Suurim rühm holokaustiohvraid, ortodokssed ja jidiš ikeelsed Poola juudid (ehk mõnevõrra põlgliku saksa sõnaga *Ostjuden*) olid lääneeurooplastele, sealhulgas Lääne-Euroopa juutidele kultuuriliselt võõrad. Mõnel määral on nad holokaustimälestuses jätkuvalt marginaalsed. Auschwitzi-Birkenau tapamasin rajati nüüdse Poola aladele, kuigi tollal kuulusid need Saksa Reichi. Seega seostub Auschwitz iga külastaja silmis tänapäeva Poolaga, kuigi seal suri suhteliselt vähe Poola ja peaaegu üldse mitte

Nõukogude Liidu juute. Need kaks suurimat ohvrite rühma puuduvad peaaegu täielikult sellest mälestussümbolist.

Adekvaatne pilt asetaks holokausti ajaloo keskmesse operatsiooni "Reinhardt", Poola juutide tapmise 1942. aastal. Poola juudid moodustasid maailma suurima juudi kogukonna, Varssavi oli kõige tähtsam juudi linn. See kogukond hävitati Treblinkas, Bežecis ja Sobiboris. Neis kolmes asutuses tapeti ligikaudu poolteist miljonit juuti, neist ainuüksi Treblinkas 780 863. Sealsetest surmalaagritest pääses eluga kõigest mõni tosin inimest. Pärast Auschwitzit ja Treblinkat tähtsuselt kolmas tapapaik Bežec on peaaegu tundmatu. Selles surmavabrikus hukkus 434 508 juuti ja eluga pääses ainult kaks või kolm. Veel umbes miljon Poola juuti tapeti muul moel, mõned Češmnos, Majdanekis või Auschwitzis, kuid märksa rohkem lasti neid maha maa idaosas toimendanud aktsioonides.

Kokkuvõttes tapeti kuulide abil sama palju või rohkemgi juute kui gaasiga, aga see toimus peamiselt idapoolsetes piirkondades, mis on valusates mälestustes ähmastunud. Holokausti teine tähtsam osa seisnes massilistes mahalaskmistes Ida–Poolas ja Nõukogude Liidus. Need algasid 1941. aasta juunis, kui SS-i *Einsatzgruppe*d hakkasid maha laskma juudi mehi, laienes juulis juudi naiste ja laste tapmisele ning jõudis tervete juudi kogukondade hävitamiseni sama aasta augustis ja septembris. 1941. aasta lõpuks olid sakslased (koos kohalike abilistega ja Rumeenia üksustega) tapnud Nõukogude Liidus ja Balti riikides miljon juuti. See võrdub terve sõja jooksul Auschwitzis tapetud juutide koguarvuga. 1942. aasta lõpuks olid sakslased (jällegi koos kohalike abilistega) tapnud veel 700 000 juuti ja nende võimu all olevates Nõukogude Liidu piirkondades olid juudi kogukonnad lakanud olemast.

Nõukogude juutide seas leidis sõnaosavaid tunnistajaid ja kroonikuid, näiteks Vassili Grossman. Kuid neil oli keelatud kujutada holokausti eriliselt juute puudutava sündmusena. Grossman avastas Treblinka 1944. aasta septembris Punaarmee reporterina. Võib-olla seetõttu, et ta teadis, mida sakslased olid teinud juutidega tema kodumaal Ukrainas, sai ta aru, mis seal oli juhtunud, ning kirjutas sellest väikese raamatu. Ta nimetas Treblinkat põrguks ja asetask selle kogu sõja ning 20. sajandi keskpunkti. Kuid Stalin nõudis, et juutide massimõrva nähtaks "kodanike" kannatusena. Grossmani kaasosalusel koostati must raamat sakslaste kuritegudest Nõukogude juutide vastu, mille võimud hiljem ära keelasid. Stalin väitis vääralt, et kui keegi sakslaste käes eriliselt kannatas, siis olid need venelased. Selles mõttes on stalinism takistanud meil nägemast Hitleri massimõrva õige vaatenurga alt.

Ühesõnaga holokaust oli tähtsuse järjekorras: operatsioon "Reinhardt", mahalaskmised ja Auschwitz — ehk Poola, Nõukogude Liit ja ülejäänud Euroopa. Ligikaudu 5,7 miljonist tapetud juudist olid umbes 3 miljonit enne sõda Poola kodanikud ja veel ligikaudu 1 miljon enne sõda Nõukogude Liidu kodanikud — niisiis ühtekokku 70% koguarvust. (Pärast Poola ja Nõukogude juute moodustasid suuruselt järgmised tapetud juutide rühmad Rumeenia, Ungari ja Tšehhoslovakkia juudid. Kui võtta arvesse ka need inimesed, tuleb holokausti idaeuroopalik iseloom veelgi selgemini esile.)

Kuid isegi korrektne pilt holokaustist annab vastuvõetamatult ebatäieliku ettekujutuse Saksa massimõrvade ulatusest Euroopas. Lõplahendus, nagu natsid seda nimetasid, oli algselt ainult üks hävituskavasid, mis tulnuks pärast võidukat sõda Nõukogude Liidu vastu ellu viia. Kui asjad läinuksid nii, nagu Hitler, Himmler ja Göring ootasid, siis oleksid Saksa väed 1941.–1942. aasta talvel viinud Nõukogude Liidus ellu näljaplaani. Ukraina ja Lõuna–Venemaa

põllumajandustooted pidi veetama Saksamaale ning 30 miljonit inimest Valgevenes, Põhja–Venemaal ja Nõukogude Liidu linnades pidi surnuks näljutatama. Näljaplaan oli kõigest eelmäng *Generalplan Ost*'ile, Nõukogude Liidu lääneosa koloniseerimisele, mis nägi ette 50 miljoni inimese elimineerimise.

Mõni tegevuskava, mis mainitud plaanidega mõnevõrra sarnanes, õnnestus sakslastel ka ellu viia. Nad saatsid Reichiga liidetud aladelt välja pool miljonit poolakat. Kärssitu Himmler andis korralduse *Generalplan Ost*'i esimese etapi rakendamiseks Ida–Poolas: kümme tuhat poola last tapeti ja sajad tuhanded täiskasvanud aeti kodudest välja. *Wehrmacht* näljutas Leningradi piiramise käigus ettekatsetult surnuks miljon inimest, ja veel umbes sada tuhat inimest Ukraina linnades teadlikult korraldatud näljahädades. Umbes kolm miljonit vangilangenud Nõukogude sõdurit suri nälja või haiguste kätte Saksa sõjavangilaagrites. Need inimesed tapeti sihipäraselt: nagu Leningradi piiramise puhul, nii oli ka antud juhul olemas teadmine ja kavatsus inimesed surnuks näljutada. Kui ei oleks toimunud holokausti, siis nimetataks seda uusaja kohutavaimaks sõjaroimaks.

Partisanidevastase võitluse sildi all tapsid sakslased võib-olla kolmveerand miljonit inimest: 350 000 neist ainuüksi Valgevenes, väiksemal, kuid võrreldaval hulgal ka Poolas ja Jugoslaavias. 1944. aasta Varssavi ülestõusu maha surudes tapsid sakslased rohkem kui sada tuhat poolakat. Kui holokaust oleks toimumata jäänud, loetaks ka need "karistusaktsioonid" ajaloo suurimate sõjaroimade hulka. Tegelikuses aga on need kuriteod, nagu Nõukogude sõjavangide sõjaegne näljutaminegi, väljaspool asjasse otseselt segatud riike peaaegu unustatud. Saksa okupatsioonipoliitika tappis mittejuutidest tsiviiliskuid muulgi moel, näiteks ränga sunnitööga vangilaagrites. Jällegi oli tegu peamiselt Poolast ja Nõukogude Liidust pärit inimestega.

Sakslased tapsid peamistes mõrva–aktsioonides mõnevõrra rohkem kui kümme miljonit tsiviiliskikut, umbes pooled neist juudid ja pooled mittejuudid. Need juudid ja mittejuudid pärinesid enamasti samast Euroopa osast. Kõikide juutide tapmise kava tehti suurel määral teoks; slaavi elanikkonna hävitamise kava teostati üksnes osaliselt.

Auschwitz on kõigest holokausti sissejuhatus, holokaust aga ainult vihje Hitleri kaugematele eesmärkidele. Grossmani romaanid "Kõik voolab" ning "Elu ja saatus" käsitlevad julgelt Natsi–Saksamaa ja Nõukogude Liidu terrorit ning tuletavad meile meelde, et isegi Saksa massimõrvapoliitika täielik iseloomustus ei annaks veel täielikku pilti sajandi keskpaiga Euroopa õuduste ajaloost. See jätkaks välja riigi, mille hävitamine oli Hitleri peamine taotlus — teise riigi, mis sajandi keskpaigas massiliselt eurooplasi tappis, nimelt Nõukogude Liidu. Kogu stalinismiperioodi vältel 1928–1953 tappis Nõukogude riik väga konservatiivse hinnangu järgi tublisti üle viie miljoni eurooplase. 20. sajandi keskpaiku totalitaarsete võimude poolt tapetud Euroopa tsiviilelanike koguarvu arvestamisel tuleks niisiis silmas pidada kolme enam–vähem ühesuurust rühma: sakslaste poolt tapetud juudid, sakslaste poolt tapetud mittejuudid ja Nõukogude riigi poolt tapetud Nõukogude Liidu kodanikud. Üldreeglina tappis Saksa režiim tsiviiliskuid, kes ei olnud Saksa kodanikud, kuna Nõukogude režiim tappis peamiselt tsiviiliskuid, kes olid Nõukogude kodanikud.

Nõukogude repressioone samastatakse Gulagiga, nii nagu natside repressioone Auschwitziga. Kõigile orjatöö õudustele vaatamata ei olnud Gulag massitapmise süsteem. Kui nõustuda, et poliitiliste, eetiliste ja juriidiliste

mureteemade keskmes on tsiviilisikute massitapmine, siis kehtib ka Gulagi kohta samasugune ajalooline järeldus mis Auschwitzigi puhul. Me tunneme Gulagi seetõttu, et see oli töölaagrite ja mitte taparajatiste süsteem. Gulagis peeti kinni umbes 30 miljonit inimest ja see lühendas umbes kolme miljoni elu. Aga suur enamus laagritesse saadetutest pöördus elusana tagasi. Just nimelt tänu sellele, et meil on olemas Gulagi–teemalist kirjandust, eelkõige muidugi Aleksandr Solženitsõni "Gulagi arhipelaag", oskame me selle õudusi ette kujutada — nii nagu me oskame ette kujutada Auschwitzi õudusi.

Kuid nii nagu Auschwitz viib tähelepanu eemale Treblinka veelgi suurematest õudustest, nii juhib Gulag tähelepanu kõrvale Nõukogude Liidu poliitikast, mis tappis inimesi otseselt ja sihikindlalt nälja ja kuulide abil. Stalinistlikest tapaaüksioonidest kaks tähtsamat olid kollektiviseerimislajad 1930–1933 ja Suur terror 1937–1938. Pole selge, kas ka Kasahstani näljahäda 1930–1932 oli tahtlik, kuigi on selge, et nälga suri üle miljoni kasahhi. Väljaspool mõistlikku kahtlust on aga see, et 1932.–1933. aasta talvel näljutas Stalin teadlikult surnuks Nõukogude ukrainlasi. Nõukogude dokumentidest võib leida 1932. aasta oktoobrist kuni detsembrini terve rea korraldusi, mis on ilmselgelt kuritahtlikud ja näitavad tapmiskavatsust. Lõppkokkuvõttes hukkus rohkem kui kolm miljonit Nõukogude Ukraina elanikku.

Suure terrori kohta kirjutatu tõmbab samuti tähelepanu kõrvale selle tõeliselt iseloomult. Tähtsaim seda sündmust käsitlev romaan on Arthur Koestleri "Keskpäeva pimedus" ja tähtsaim mälestusraamat Alexander Weissberg–Cybulski "Nõiasabat". Mõlemad koondavad meie tähelepanu väikesele rühmale Stalini ohvritest, kommunistlikule eliidile, haritud inimestele, kellest mõnesid ka Läänes tunti. See pilt valitseb meie arusaamist Suurest terroristist, aga see on vildakas. Kokkuvõttes langes kompartei lavdiku, julgeolekuasutuste ja ohvitserkonna puhastamise ohvriks mitte rohkem kui 47 737 inimest.

Suure terrori suurim aktsioon, operatsioon 00447, oli suunatud peamiselt "kulakute" vastu, see tähendab talupoegade vastu, keda kollektiviseerimise käigus oli juba niigi terroriseeritud. Selle ohvriks langes 386 798 elu. Mõned rahvusvähemused, kes esindasid kokku vähem kui 2% Nõukogude Liidu elanikkonnast, andsid rohkem kui kolmandiku suure terrori ohvritest. Nõukogude Liidu etnilistest poolakatest kodanike vastu suunatud operatsioonis lasti näiteks maha 111 091 inimest. 1937. ja 1938. aastal läbi viidud 681 692 poliitilisest hukkamisest ühtekokku 633 955 ehk rohkem kui 90% kogu arvust leidsid aset kulakute– ja rahvusvähemustevastaste operatsioonide raames. Need inimesed lasti maha salaja, aeti auku ja unustati.

Rõhuasetus Auschwitzile ja Gulagile annab tapetud eurooplaste arvust vale ettekujutuse ja nihutab tapmiste geograafilise fookuse Saksa Reichi piiridesse ning Venemaa idaossa. Nii nagu Auschwitz koondab meie tähelepanu natsiimpeeriumi lääneeurooplastest ohvritele, juhib ka Gulag oma kurikuulsate Siberi laagritega meie tähelepanu kõrvale Nõukogude tapapoliitika geograafilisest keskmest. Keskendudes Auschwitzile ja Gulagile, me ei märka, et kaheteistkümnenda sajandi perioodil 1933–1944 hukkus ligikaudu 12 miljonit Natsi–Saksa ja Nõukogude massitapmiste ohvrit ühes konkreetses Euroopa piirkonnas, mis jääb enam–vähem tänapäeva Valgevene, Ukraina, Poola, Leedu ja Läti piiridesse. Üldisemalt võttes — Auschwitz ja Gulagi vaadeldes me kaldume mõtlema neid rajanud riikidest kui süsteemidest, moodsatest türanniatest või totalitaarsetest riikidest. Kuid niisugused käsitlused, mis keskenduvad Berliinis ja Moskvast väljatöötatud ideedele ja poliitikale, kalduvad eirama tõsiasja, et massitapmised ise toimusid peamiselt Saksa– ja

Venemaa vahelises Euroopa osas, mitte aga Saksa- ja Venemaal endal.

Euroopa massitapmiste geograafiline, moraalne ja poliitiline keskpunkt on idapoolne Euroopa, ennekõike Valgevene, Ukraina, Poola ja Balti riigid — maad, mida mõlemad režiimid allutasid pidevatele metsikustele. Ukraina ja Valgevene inimesed, eelkõige — aga mitte ainult — juudid, kannatasid kõige rohkem, sest need maad kuulusid kohutavatel kolmekümnendatel Nõukogude Liitu ning kannatasid kõige hullemini ka Saksa repressioonide käes 1940. aastatel. Kui Euroopa oli Mark Mazoweri sõnul pime kontinent, siis Ukraina ja Valgevene olid pimeduse südameks.

Objektiivsena võetav ajalooline arvepidamine, näiteks massitapmisaktsioonide ohvrite kokkulugemine, võiks aidata kaasa teatava kadunud ajaloolise tasakaalutunde taastamisele. Sakslaste kannatused Hitleri valitsuse ja sõja ajal olid küll hirmuäratavalt laialdased, kuid massitapmiste ajaloo keskmes need ei figureeri. Isegi kui lisada Punaarmee eest põgenemisel, 1945–1947 Poolast ja Tšehhoslovakkiasst deporteerimisel ning linnade süütepommitamiste käigus hukkunud etnilised sakslased, jääb riigivõimude poolt tapetud Saksa tsiviilelanike koguarv võrreldamatult väikeseks.¹ Saksa kodanike seast langesid otsese tapapoliitika peamiseks ohvriteks 70 000 "eutanaasia" patsienti ja 165 000 Saksa juuti. Stalini peamiseks sakslastest ohvriteks olid Punaarmee poolt vägistatud naised ja Nõukogude Liidus kinnipeetud sõjavangid. Umbes 363 000 saksa vangi suri Nõukogude Liidus nälja ja haiguste kätte, nagu arvatavasti ka 200 000 ungarlast. Nüüd, kus massimeedia tähelepanu on kõitnud sakslaste vastupanu Hitlerile, tasuks meenutada, et mõned 1944. aasta juulis Hitleri tapmist kavandanud vandenõulased olid tegutsenud massimõrvapoliitika keskmes: näiteks Arthur Nebe, kes juhtis holokausti esimese laine ajal 1941 Valgevene tapaväljadel *Einsatzgruppe B*-d, või Eduard Wagner, *Wehrmacht*'i varustusülem, kes kirjutas oma naisele reipa kirja vajadusest jätta miljonid nälgivad leningradlased ilma toiduta.

Raske on unustada Anna Ahmatova värssi "armas Vene mullale verekene ikka". Kuid Vene märterlus ja heroism, mida nüüd lärmakalt kuulutab Putin, tuleb asetada laiemale ajalootaustale. Nõukogude venelased, nagu teised Nõukogude Liidu kodanikud, langesid tõepoolest stalinistliku poliitika ohvriks; kuid neil oli märksa väiksem tõenäosus surma saada kui Nõukogude ukrainlastel, Nõukogude poolakatel või teiste rahvusvähemuste liikmetel. Teise maailmasõja ajal laiendati mitmeid terroriaktsioone Ida-Poolasse ja Balti riikidesse, territooriumidele, mille Nõukogude Liit oli äsja endale haaranud. Kõige tuntum juhtum on 22 000 Poola kodaniku mahalaskmine 1940. aastal Katõnis ja veel neljas paigas; kümned tuhanded poolakad ja baltlased surid vahetult pärast küüditamist Kasahstani või Siberisse. Sõja ajal tapsid sakslased palju Nõukogude venelasi, aga proportsionaalselt oli neid märksa vähem kui valgevenelasi või ukrainlasi, juutidest rääkimata. Nõukogude tsiviilelanike kaotusi hinnatakse umbes 15 miljonile. Umbes üks kahekümne viiest tsiviilelanikust Venemaal langes sõja ajal sakslaste ohvriks, võrreldes ühega kümnest Ukrainas (või Poolas) või umbes iga viiendaga Valgevenes.

Valgevene ja Ukraina olid enamiku sõjaajast okupeeritud, niihästi Saksa kui Nõukogude sõjavägi marssis kaks korda üle nende territooriumi, kord rünnates, kord taganedes. Saksa armeed ei okupeerinud kunagi rohkem kui väikest osa päris Venemaast ja sedagi lühemat aega. Isegi kui võtta arvesse Leningradi blokaad ja Stalingradi hävitamine, olid ohvrid venelastest tsiviilelanike hulgas märksa väiksemad kui valgevenelaste, ukrainlaste ja juutide seas. Venemaa liialdatud väited oma ohvrite arvu kohta käsitlevad Valgevenet ja Ukrainat Venemaa osana ning juute, valgevenelasi ja ukrainlasi

venelastena: see aga tähendab märtrisurmade imperialismi, avalikult ohvritele pretendeerides pretendeeritakse vaikumisi territooriumidele. Tõenäoliselt hakkab seda rida ajama president Dmitri Medvedevi poolt ametisse nimetatud uus ajalookomitee, mille eesmärk on vastu seista Venemaa mineviku "võltsimisele". Praegu Venemaal arutluse all oleva seaduse järgi oleksid käesolevas lõigus avaldatud mõtted kriminaalkuritegu.

Ukraina poliitikud seisavad vastu Venemaa püüdlusele ühiseid kannatusi monopoliseerida ja nad reageerivad Lääne–Euroopa stereotüüpidele ukrainlastest kui holokausti kaasosalistest, esitades omaenda kannatuste lugu: et miljonid ukrainlased näljutati Stalini poolt tahtlikult surnuks. President Viktor Juš tšenko teeb oma riigile ränga karuteene, nimetades hukkunute arvuks 10 miljonit ja suurendades sellega tapetud ukrainlaste arvu kolm korda; aga on tõsi, et 1932.–1933. aasta Ukraina näljahäda oli sihiteadlike poliitiliste otsuste tagajärg, mis tappis umbes kolm miljonit inimest. Kui holokaust välja arvata, siis olid kollektiviseerimise näljahädad 20. sajandi Euroopa suurim poliitiline katastroof. Ometigi jäi kollektiviseerimine Nõukogude arengumudeli keskseks osaks, mida hiljem Hiina kommunistlik režiim ettearvatavate tulemustega kopeeris: kümned miljonid näljasurmad Mao "suure hüppe" tagajärjel.

Stalinil ja Hitleril oli ühine kinnismõte Ukrainast kui toiduallikast. Mõlemad soovisid Ukraina viljaaita valitseda ja ekspluateerida ning mõlemad põhjustasid poliitilisi näljahädasid: Stalin maal tervikuna, Hitler linnades ja sõjavangilaagrites. Mõned ukraina vangid, kes pidid nendes laagrites 1941. aastal nälga kannatama, olid üle elanud 1933. aasta näljahäda. Juhtumisi on Saksa näljutamispoliitika osaliselt süüdi ka arusaamas, nagu oluksid ukrainlased innukad kaasosalised holokaustis. Kõige kurikuulsamad Ukraina kollaborandid olid Treblinka, Bežeczi ja Sobibori surmarajatiste valvurid. Harva aga meenutatakse seda, et sakslased värbasid oma esmase tööjõu omaenda sõjavangilaagritest, vangilangenud Nõukogude sõdurite hulgast. Nad päästsid mõne inimese massinäljast, ühest suurest roimast idas, et teha neist kollaborandid teises roimas, holokaustis.

Poola ajalugu on üks lõputu segaduste allikas. 1939. ja 1941. aasta vältel ei rünnanud ja okupeerinud Poolat mitte ainult üks, vaid kaks totalitaarset riiki, sest tollased liitlased, Natsi–Saksamaa ja Nõukogude Liit, ekspluateerisid sel ajal Poola territooriumi ja hävitasid suure osa poola intelligentsist. Poola pealinn ei olnud mitte üksnes ühe, vaid kahe tähtsama Saksa võimu vastase ülestõusu toimumispaik Teise maailmasõja ajal: Varssavi juutide getoülestõus 1943, mille järel tehti geto maatas; ja Poola *Armia Krajowa* Varssavi ülestõus 1944, mille järel hävitati ülejäänud linn. Need kaks keskset näidet vastupanust ja massitapmisest aeti Saksa massimeedias segi 1994., 1999. ja 2004. aasta augustis — 1944. aasta Varssavi ülestõusu aastapäevadel, ning nii läheb see arvatavasti ka 2009. aasta augustis.

Kui mõni Euroopa riik tundub tänases Euroopas kohatuna, hoopis teise aega takerdununa, siis on selleks Aleksandr Lukašenka diktatuuri all elav Valgevene. Kuigi Lukašenka eelistab eirata Nõukogude tapavälju oma riigis, kavandades kirteed üle Kuropatõ ühishaudade, mäletab ta mõnes suhtes Euroopa ajalugu paremini kui tema kriitikud. Nõukogude sõjavange näljutades, juute maha lastes ja gaasitades, partisanidevastastes aktsioonides tsiviiliskuid tappes muutsid Saksa väed Valgevene 1941–1944 maailma kõige eluohhtlikumaks paigaks. Teise maailmasõja ajal pool Nõukogude Valgevene elanikest kas tapeti või asustati sunniviisiliselt ümber: midagi sellesarnast ei saa väita ühegi teise Euroopa riigi kohta.

Mälestused sellest kogemusest, mida praegune diktatuur kultiveerib, aitavad seletada valgevenelaste umbusku Läänest tulevate algatuste vastu. Kuid lääneeurooplased on üldiselt üllatunud, kuuldes, et Valgevene oli niihästi Euroopa massimõrvade epitsenter kui ka baas natsivastastele partisanidele, kes andsid liitlaste võitu tegeliku panuse. On jahmatav, et niisugune maa on Euroopa mälus täielikult kõrvale tõrjutud. Valgevene puudumine mineviku üle käivatest diskussioonidest on selgeim märk mälu ja ajaloo erinevusest.

Sama häiriv on ka majandusliku aspekti ignoreerimine. Kuigi massitapmistele ajalool on tihed seos majandusliku arvestusega, tõrjub mälu kõike seda, mis laseks mõrvadel paista ratsionaalsena. Nii Natsi-Saksamaa kui ka Nõukogude Liit valisid majandusliku eneseküllasuse tee: Saksamaa soovis tasakaalustada tööstust agraarutoopiaga idas; NSVL soovis ületada agraarmaa mahajäämust kiire industrialiseerimise ja urbaniseerimisega. Mõlemad režiimid taotlesid autarkiat suures impeeriumis, soovides Ida-Euroopa oma võimule allutada. Mõlemad nägid Poola riiki ajaloo hälbena; mõlemad pidasid endale elutähtsaks Ukrainat ja selle rammusat mulda. Nad määratlesid oma plaanide vaenlastena erinevaid gruppe, kuigi Saksa kavale tappa iga juut ei leidu selle totaalsuses vastet Nõukogude Liidu kavades. Oluline on aga see, et massitapmistele õigustanud ideoloogia oli ühtaegu ka majandusarengu visioon. Nappide ressursside, iseäranis toiduvarude maailmas ühendasid mõlemad režiimid massimõrvad ja majandusliku planeerimise.

Nad tegid seda meetoditega, mis tunduvad meile tänapäeval võikad ja kohutavad, kuid mis olid omal ajal piisavalt veenvad, et motiveerida suurel hulgal neisse uskujaid. Tänapäeval toidust enam nappust ei ole, vähemalt Läänes mitte; küll aga võib jõuda kätte nappus teistest ressurssidest. 21. sajandil puutume kokku joogivee, puhta õhu ja taskukohase energia nappusega. Kliimamuutus võib kaasa tuua uue näljaohu.

Kui massitapmistele üldse annavad meile mingi üldisema poliitilise õppetunni, siis on selleks vajadus olla umbusklik nn privileegeeritud arengu idee suhtes — riikide katsete vastu teostada majanduslikku ekspansiooni vormis, mis määratleb ka selle ohvrid ning motiveerib jõukust suremuse abil. Ei saa välistada võimalust, et ühe grupi mõrvamine on kasulik teisele või vähemalt paistab sellisena. Tegu on poliitikavormiga, mida Euroopa on tegelikkuses näinud ja mille tunnistajaks ta võib uuesti saada. Ainus piisav vastus oleks niisugune eetilise pühendumine indiviidile, milles indiviid loeks pigem elavana kui surnuna ning sedalaadi skeemid osutuksid mõeldamatuks.

Tänapäeva Euroopa on tähelepanuväärne selle poolest, et jõukus on siin liitunud sotsiaalse õigluse ja inimõigustega. Võib-olla rohkem kui ükski teine maailmaosa on see vähemalt praegusel ajal immuunne niisuguste kalkide majanduskasvu taotlemise viiside vastu. Kuid nüüdsel ajal, kui ajalugu on tarvis rohkem kui kunagi varem, on mälu kummalisel kombel mõnikord ajaloost kaugele kõrvale kaldunud. Euroopa lähiminevik võib sarnaneda ülejäänud maailma lähitulevikuga. See on veel üks lisapõhjus arvepidamine korda seada.

¹ Umbes 12 miljonist sakslasest, kes sõja lõpul Ida-Euroopast põgenesid või välja aeti, pärines suur enamus Tšehhoslovakiast (3,5 miljonit) või Poolast (7,8 miljonit). Enamik viimastest pärines maa-aladelt, mille liitlased olid lüüasaanud Reichilt ära võtnud ja Poolale andnud. Neist 12 miljonist umbes pool põgenes ja umbes pool deporteeriti — kuigi selget vahet on võimatu teha, sest mõned põgenikud tulid hiljem tagasi ja deporteeriti seejärel.

1944. aasta lõpul ja 1945. aasta algul põgenes Punaarmee eest umbes kuus miljonit sakslast; just sel ajal suri enamik 600 000 hukkunud saksa põgenikust. Paljud neist olid inimesed, kes jäid lihtsalt armeede vahele lõksu; mõned tapeti sihilikult Nõukogude sõdurite poolt või surid Nõukogude laagrites. Mõrva sooritasid ka ts ehhid ja poolakad. Hitler jagab vastutust nende surmade eest, sest Saksa võimud ei suutnud korraldada aegsat evakueerimist.

Sakslaste sõjajärgsed deporteerimised, mis olid Hitleri sõja otsene tagajärg, kujutasid endast Tš ehhoslovakkia–Poola–Nõukogude–Briti–Ameerika projekti. Sõja ajal väljendasid okupeeritud Poola ja Tš ehhoslovakkia pagulasjuhud soovi, et nende riikide sõjajärgne saksa elanikkond oleks väikene, ning liitlased olid nõus, et saksa populatsioonid tuleks pärast võitu ümber kolida. Winston Churchill soovitas "platsi puhastamist" ja Liitlaste Kontrollnõukogu koostas ametliku plaani kuue miljoni sakslase ümberasustamiseks.

Tš ehhoslovakkia (mittekommunistlikul) valitsusel oli sakslaste väljasaatmiseks Stalini, aga ka Churchilli ja Roosevelti nõusolek. Poola oli NSVL-i võimu all, kuid mis tahes Poola valitsus oleks sakslased niikuinii välja saatnud. Poola kommunistid aktsepteerisid Stalini ettepaneku, et Poola piir tuleks nihutada väga kaugemale läände, mis tähendas veel rohkemate sakslaste väljasaatmist, kui Poola poliitikud ise oleksid algul soovinud. (See tähendas ka poolakate deporteerimist sõjaeelse Poola idaosast, mille olid annekteerinud sovetid. Neist väljasaadetud poolakatest umbes miljon asus elama aladele, kust sakslased olid välja saadetud.)

1945. aasta maist detsembrini ajasid Poola ja Tš ehhoslovakkia võimud umbes kaks miljonit sakslast oma piiride taha. 1946. aasta jaanuarist jätkasid Poola ja Tš ehhoslovakkia võimud sakslaste lahkuma sundimist, samal ajal kui Briti, Nõukogude ja Ameerika väed korraldasid nende vastuvõttu oma okupatsioonitsoonides Saksamaal. 1946 ja 1947 võtsid sovetid oma tsoonis vastu pisut rohkem kui kaks miljonit sakslast, britid umbes 1,2 miljonit ja ameeriklased ligi 1,4 miljonit. Pärast seda jätkusid deporteerimised juba aeglasemas tempos.

Kuigi väljasaatmised kujutasid endast näidet kollektiivsest süüdimõistmisest ja nendega kaasnes võigas kohtlemine, oli saksa tsiviilisikute suremus — umbes 600 000 kaheteistkümnest miljonist — suhteliselt madal võrreldes teiste siin käsitletud sündmustega. Need sakslased langesid nende nimel peetud kohutava sõja lõpul lõksu ning jäid siis jalgu liitlaste üksmeelsetele piiride muutmise ja deporteerimise kavadele, aga nad ei langenud ohvriks kalkuleeritud stalinistlikule tapapoliitikale, mis olnuks võrreldav Suure terroriga või näljahädaga.

Published 2009–10–15

Original in English

Translation by Märt Väljataga

Contribution by Vikerkaar

First published in *The New York Review of Books*, July 16, 2009

(c) Timothy Snyder/Vikerkaar

(c) Eurozine